

Смєсова В.Л.

ТРАКТУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ У ПОГЛЯДАХ ЕКОНОМІСТІВ НА МЕЖІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Стаття присвячена дослідженню поглядів економістів на межі XVIII – у першій половині XIX ст. щодо теоретико-методологічних основ економічних інтересів. Обґрунтовано сильні і слабкі сторони теоретичних узагальнень представників класичної школи політичної економії, прихильників утилітаристської теорії, соціально-економічної гармонії інтересів щодо місця і ролі особистих і суспільних інтересів, їх взаємозв'язку, ролі держави в процесі відтворення економічних інтересів. Запропоновано основні характеристики економічних інтересів у господарстві першої половини XIX ст. залежно від специфіки формування та реалізації, суб'єктів та об'єктів, характеру, мети, мотивів тощо.

Ключові слова: вигода, відтворення економічних інтересів, економічна думка, економічний інтерес, інтерес, класична школа політичної економії, конфлікти інтересів, особисті інтереси, загальні інтереси.

Постановка проблеми. В історії економічної думки протягом тривалого часу економічні інтереси пов'язувалися переважно з егоїстичною поведінкою агентів та їх спонтанним способом дії. На сучасному етапі розвитку економічної теорії уявлення відносно реалізації економічних інтересів агентів трансформувалися, оскільки зазначений процес корелює із сукупністю гетерогенних чинників соціального, політичного, економічного, культурного характеру тощо та визначає результати і тенденції соціально-економічного розвитку, інтенсивність трансформаційних перетворень у світовому господарстві. Існує і зворотній зв'язок – еволюція суспільства вимагає еволюційних трансформацій у моделях поведінки економічних агентів щодо відтворення економічних інтересів. Відповідно важливим і актуальним є вивчення основних етапів розвитку теорії економічних інтересів у кожному періоді розвитку господарства, трансформації поглядів економістів залежно від наявних соціально-економічних умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У числі вітчизняних та пострадянських науковців, які проводили дослідження теоретико-методологічних основ економічних інтересів, слід назвати В. Базилевича, О. Бабіну, Ю. Лозову, П. Єщенко, Б. Кваснюка, Н. Чернецову та ін. Зокрема, ними приділено увагу визначенню онтологічної та гносеологічної сутності економічних інтересів, класифікації їх основних видів та ієрархії, обґрунтуванню взаємозв'язку інтересів і потреб в економіці,

шляхів уникнення конфліктів інтересів у різних економічних системах, специфіці національних економічних інтересів та їх експансії в умовах розвитку світового господарства тощо.

Одночасно історія розвитку теорії економічних інтересів у контексті системи поглядів та генетичних етапів її розвитку залишається не повністю висвітленою, закономірності еволюції світового господарства, які вплинули на процес відтворення економічних інтересів, залишаються неналежним чином обґрунтованими. Останнє дає безсперечні підстави продовжити наукові дослідження у зазначеному напрямі.

Формулювання цілей статті. Мета статті – з'ясування специфіки теоретико-методологічного трактування економічних інтересів, узагальнення їх наукових характеристик у концепціях на межі XVIII – першій половині XIX ст.

Опис основного матеріалу дослідження. Інтенсифікація розвитку промислового виробництва у кінці XVIII – на початку XIX ст., поступовий перехід до машинного виробництва спричинили якісні зміни у суспільному відтворенні, передачу сільським господарством превалюючих позицій промисловості та віддзеркалилися у поглядах щодо економічних інтересів, перш за все, економістів класичної школи політичної економії.

Зокрема, А. Сміт як один із фундаторів зазначеного напрямку економічних учень та економіст промислового перевороту досліджував економічні інтереси через призму доктрини «природного порядку», моделі «homo economicus» та принцип «невидимої руки» [1; 2].

На наш погляд, серед визначних досягнень Сміта в теорії економічних інтересів слід назвати наступні його висновки:

© Смєсова Вікторія Леонідівна, к.е.н., доц., доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет», м. Дніпро

1) кожен суб'єкт економіки переслідує виключно власну вигоду і особистий інтерес. Останній виступає основоположним принципом дій «homo economicus». Схильність людської природи до отримання вигоди, поліпшення свого матеріального становища, збільшення кількості засобів існування проявляється протягом усього життя людини та реалізується через участь в обміні та торгівлі. Тому особистий інтерес є первинним та основоположним в системі економічних інтересів;

2) задоволення власних інтересів продукує збільшення благ та реалізацію інтересів суспільства. «...людина швидше досягне своєї мети, якщо звернеться до егоїзму [ближніх] і зуміє показати їм, що в їх власних інтересах зробити для неї те, що вона вимагає від них» [1, С. 129]. Отже, вона проявляє інтерес щодо отримання виключно власної вигоди, а не реалізації інтересів усього суспільства, але «...невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила в її наміри» [1, С. 32]. Тобто одночасно раціональне прагнення людини до максимізації економічної вигоди збільшує обсяги економічних благ, детермінує прогрес усього суспільства, стає «прихованою життєвою енергією», виступає джерелом добробуту на мікро- та на макрорівнях. Тому всі економічні агенти однаково будуть зацікавлені у поступальному розвитку суспільства;

3) інтереси робочих і капіталістів є антагоністичними, особливо в питаннях втілення прагнень до своєкорисливої вигоди. Сміт зробив зазначений висновок, аналізуючи механізм встановлення заробітної плати. Наприклад, робітник прагне підвищення заробітної плати, а капіталіст – збільшення прибутку через зниження витрат, у першу чергу, на труд [1]. Одночасно в умовах конкурентної боротьби дії капіталіста будуть спрямовані проти своїх конкурентів в силу переважання егоїстичних прагнень, що свідчить про можливість антагонізму інтересів у капіталістів;

На основі даних висновків Сміт встановив, що інтереси землевласників та робітників більшою мірою впливають на суспільні інтереси. У свою чергу, інтереси торгівців та підприємців – меншою, оскільки норма прибутку обернено пропорційна національному багатству.

4) отримання економічної вигоди та збільшення багатства є чинниками взаємоузгодження гетерогенності економічних інтересів. Наприклад, Сміт вважає, що інтереси робітника орієнтуватимуться на отримання більшої зарплати, що відобразиться в підвищенні ефективності його праці, та діятимуть у солідарному з інтересами підприємця напрямі.

Капіталіст, заощаджуючи частину доходу, розширює виробництво, створює нові робочі місця і, в кінцевому рахунку, сприяє збільшенню обсягів суспільного багатства;

Одночасно з цим, серед слабких місць теорії Сміта слід назвати наступні:

1) основоположним механізмом узгодження конфліктів економічних інтересів визнавався механізм «невидимої руки ринку». Дійсно, ринковий механізм концентрує потенційні можливості щодо досягнення компромісу особистих та загальних інтересів порівняно з імперативним втручанням держави у господарський розвиток. Однак зазначені можливості перетворюються в реальні лише за умови збереження досконалої конкуренції, що, як відомо, неможливо. У той час Сміт не міг припустити наявність негативних диспропорцій ринкового механізму, впливу монополій та економічних криз, особливо у довгому періоді, тому категорично відкидав можливість державного втручання в економіку;

2) взаємозв'язок особистого інтересу із суспільними відносинами не розглянуто в ракурсі суспільного виробництва, що не дало можливість А. Сміту виявити взаємозв'язки між даними категоріями. Розвиток економіки представлено Смітом як сукупність постійно повторюваних, стійких зв'язків та взаємозалежностей у межах суспільного виробництва. За такого підходу інтереси економічних агентів, відносини, в які вони вступають, втрачають особистісні, персональні, відмінні властивості та якості. Відповідно на авансцену висуваються відносини щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання. В процесі розвитку останніх, у свою чергу, можуть виникати дисбаланси та зіткнення інтересів економічних агентів.

Подібної точки зору дотримувався також Д. Рікардо, який представив людину як деяку істоту, для якої визначальною ознакою є виключне прагнення до отримання багатства, у якій відсутні будь-які безкорисливі спонукання, анти-егоїстичні мотиви [3]. Відповідно до поглядів Рікардо діяльність людини повинна підкорятися принципу беззаперечної максимізації багатства. Парадоксально – людина повинна була спрямовувати усі зусилля на отримання багатства, на зростання суспільного виробництва, а не багатство повинно було задовольняти потреби людини, актуалізувати її суспільну сутність. Тим самим Рікардо, як і його попередник, порушив основний економічний принцип – усі економічні закономірності повинні бути лише проявом суспільних відносин людей.

Рікардо довів, що зарплата та прибуток мають

тенденцію до зниження, а рента – до підвищення [3, С. 338]. У підсумку вченим робився невтішний песимістичний висновок, що економічні інтереси робітників та капіталістів ефективно не могли реалізуватися, а навпаки – вступали в суперечність. Відтворювалися виключно інтереси землевласника [3, С. 102, 318-320]. Вплив прогресу науки, техніки і технологій на інтенсивний розвиток промислового виробництва Рікардо взагалі не брав до уваги.

С. де Сімонді, на відміну від А. Сміта, не визнавав своєкорисливий інтерес рушійною силою економічного розвитку та фундаментальним чинником формування суспільних інтересів. Тому економістом на перший план висувалися суспільні інтереси, які «повинні визначатися міркуваннями, що не залежать від кожного окремого виробника» [4, С. 304]. З іншого боку, індивідуумам держава повинна дати можливість «досягти найбільш видатного положення і максимально використовувати досягнення цих особистостей в загальних інтересах, оберегти від...страждань і не допускати, щоб хтось був розчавлений грою пристрастей або особистих інтересів своїх співгромадян» [4, С. 147]. Виходячи з цього, Сімонді трактує політичну економію саме як науку, яка вивчає природу усіх, а не певних людей чи класів, їх потреби, інтереси, вплив на них умов розвитку господарства та способи «управління народним багатством» [4, С. 150].

Сімонді усіяко критикував принципи вільної конкуренції. Розвиток конкуренції, виробництва у кінцевому рахунку призводить до нерівності людей, до протилежності інтересів у суспільстві, гальмування відтворення інтересів виробничого класу, хоча саме останній більшою мірою приймає участь у створенні національного багатства. На його думку, зміст суспільних інтересів – у «зростанні всезагального вдоволення і достатку», у тому, щоб усі вироблені товари були використані для споживання. Зміст інтересів виробників – в отриманні прибутків, що стимулює їх до розширення та прискорення машинного виробництва. Однак безробіття та бідність у суспільстві – ознака протиріччя інтересів. Тому Сімонді, на відміну від позиції більшості класиків, затверджує необхідність регулювання державою прагнення до отримання багатства, «безмежного зростання промислового виробництва», обмеження конкуренції.

Таким чином, економісти класичної школи політекономії, реалізуючи принципи ринкового лібералізму, остаточно дійшли висновків, що: 1) кожна окрема людина виступає автентичною одиничністю, індивідуальністю; 2) характери-

зується наявністю притаманних виключно їй особистих, суверенних інтересів, які одночасно є її невід'ємною природою; 3) наявна множинність, плюралістичність, а не монізм чи дуалістичність особистих інтересів; 4) суспільні інтереси є простою сумою особистих інтересів; 5) наявні протиріччя економічних інтересів нівелюються на основі дії конкурентних сил ринку; 6) особистий інтерес є первинним та виступає рушійною силою інтенсифікації економічного розвитку суспільства.

Прихильники утилітаристської теорії (І. Бентам, Дж. Ст. Мілль) оголосили інтерес апріорною категорією та вродженою характеристикою людини. Так, Бентам зміст інтересу визначив на основі гедоністського підходу: «річ викликає інтерес і має інтерес для окремої особи, коли вона веде до збільшення суми її задоволень, або...до зменшення суми її страждань» [5, С. 589]. Відповідно до принципу індивідуалізму, якого дотримувався філософ, пріоритет віддається особистому інтересу: «Суспільство є фіктивне тіло, складене з індивідуальних особистостей, які розглядаються як складові його члени» [5, С. 589]. Більш того, для Бентама особистий інтерес став морально-етичним принципом, істинною метою діяльності людини, знаряддям досягнення щастя.

Одночасно з цим у висновках Бентама чітко висловлюється думка, що активність та дії людини спрямовані на реалізацію її матеріальних інтересів – отримання добробуту. Тому філософом пропонується створити і розвивати цілу науку, мистецтво набуття добробуту – евдемоніку.

Інтереси ж більшості, а отже суспільні інтереси примітивізовано трактуються ним як «сума інтересів окремих членів, що складають його» [5, С. 589]. Відповідно можливість поліструктурності інтересів, утворення взаємообумовлених інтересів та зв'язків людьми ним навіть не допускається. З іншого боку, основним інструментом зняття протиріч інтересів Бентам вважає реалізацію принципу підпорядкованості інтересів меншості інтересам більшості, яка має потенційні можливості отримання більшого добробуту.

Основною сферою спрямування суспільних інтересів повинна стати максимізація щастя (мінімізація страждань) для більшості людей. Відповідно дієвим механізмом реалізації особистих та суспільних інтересів, відтворення суспільних благ філософом проголошується державне регулювання на основі впровадження системи покарань та стимулів.

У працях Дж. Ст. Мілля індивідуалістичний підхід повністю укоренився в методології

дослідження інтересу. «...не лише обов'язок суспільства, а й прямиий його інтерес» – сприяти утворенню сильних спонукань, інтересів людини [6]. Одоноособовим регулятором інтересів індивіду є «воля та енергія» самого індивіда, у тому числі у питаннях його добробуту: «Кожна...людина...має незрівнянно більш сильні засоби, ніж будь-хто, до пізнання того, що для неї є благо» [6]. Відповідно верховенство утилітаризму людини не може бути порушено ні з боку держави, ні з боку інших інститутів. Якщо ж в процесі взаємодії інтереси індивідуумів порушують інші особисті або ж суспільні інтереси, то суспільство, на думку Мілля, повинно притягнути його до відповідальності за нанесення шкоди індивідуальній свободі інших.

Таким чином, індивідуалістичні концепції І. Бентама та Дж. Ст. Мілля поглибили висновки економістів класичної школи політичної економії в аспекті чинників та регуляторів реалізації економічних інтересів індивідуума та суспільства в призмі дії принципу «laissez faire» та доповнили теорію інтересів.

Окремої уваги потребують теоретичні розробки Ф. Бастіа та Г. Ч. Кері щодо соціально-економічної гармонії інтересів. Так, основним переконанням Бастіа стало те, що «всі законні інтереси гармонійні» [7]. Генеза особистого інтересу може мати своїм наслідком не обов'язково антагонізм з інтересами інших, а навпаки, сприяти реалізації їх інтересів, детермінувати прогресивний розвиток суспільства: «коли люди керуються тільки особистим інтересом, вони намагаються зблизитися, комбінувати свої зусилля, з'єднати їх, працювати один для одного, надавати один одному взаємні послуги, з'єднатися в суспільство...Вони чинять так саме в силу особистого інтересу...тому що їм це зручно і вигідно» [7]. І далі «інтереси, надані самі собі, прагнуть до гармонійних сполучень, до прогресивного переважання загального блага» [7]. Бастіа об'єктивно визначає особистий інтерес «головною пружиною людської діяльності» та «знаряддям прогресу» усього суспільства.

Ключ «соціально-економічних гармоній» в умовах капіталістичного виробництва Бастіа бачить у «прогресивній та добровільній асоціації» людей у суспільстві заради загального блага. Переконаність у можливості «гармонії» економічного устрою спирається на механізми обміну та споживання, через які відбувається задоволення потреб усього суспільства.

Важливим висновком Ф. Бастіа є те, що гармонія економічних інтересів можлива лише на основі проголошення свободи діяльності суб'єктів та свободи підприємництва. Кожен, хто

прагне вкласти власний капітал, повинен гарантовано отримати від цього акту вигоду, задоволення особистого інтересу – ренту, прибуток, відсоток тощо. Зазначений принцип був названий принципом «послуга за послугу» – надав послугу іншим, отримай винагороду.

Г.Ч. Кері, представник американської економічної думки XIX ст., послідовник англійської класичної школи політекономії, у своєму труді «Гармонія інтересів агрокультури, мануфактури та комерції» поставив за мету довести тезу про те, що у суспільстві діє універсальний закон – «досконала гармонія усіх реальних та істинних інтересів різних класів людства» [8]. Тобто вчений керувався переконаннями, що у суспільстві в цілому та капіталістичному виробництві зокрема відсутні будь-які конфлікти інтересів, соціальні протиріччя і немає необхідності втручання держави у внутрішній економічний устрій.

Кері віддає примат загальним інтересам перед особистими, що, на його думку, стане запорукою зростання виробництва у національному господарстві та забезпечить його економічне зростання. Пошук «гармонії інтересів», оптимальної збалансованості суспільно-економічного устрою спирається в теорії Кері на «продуктивні сили єдності суспільства», дія яких в конкурентних умовах продукує розширення виробництва, збільшення доходів та добробуту усіх верств населення та суспільства в цілому. Одночасно у зовнішньоекономічній діяльності Кері культивує підхід, згідно якого є необхідним захист національних економічних інтересів, впровадження системи протекціонізму, стимулювання внутрішніх товаровиробників.

В основу теорії «гармонії інтересів» Кері поклав «закон розподілу», за допомогою якого ним виділено дві природні форми реалізації економічних інтересів власників капіталу та землі – прибуток та ренту. Одночасно висунуто тезу, що внесок землевласника у створення суспільного виробництва, а отже і у національний дохід нижче, ніж підприємця. Останнє означає, що кожен отримує те, чого заслуговує відповідно до свого внеску, що і усуває протиріччя суспільного порядку та призводить до гармонії.

Таким чином, соціально-економічні теорії Ф. Бастіа та Г. Кері були спрямовані на пошук оптимальної моделі суспільства, у якому б автоматично, еволюційно досягалася гармонія інтересів та усувалися соціальні протиріччя.

Узагальнення основних характеристик економічних інтересів на межі XVIII – першій половині XIX ст. розроблено і представлено нами у таблиці 1.

Таблиця 1

Основні характеристики економічних інтересів на межі XVIII – першій половині XIX ст.*

Характеристики	Період розвитку господарства на межі XVIII – у першій половині XIX ст.
Тракування економічного інтересу у поглядах	<p><i>Класична школа політичної економії:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - кожен суб'єкт економіки переслідує виключно власну вигоду і особистий інтерес; задоволення власних інтересів продукує збільшення благ та реалізацію інтересів суспільства; - плюралістичність особистих інтересів; особистий інтерес є первинним та виступає рушійною силою інтенсифікації економічного розвитку суспільства; - суспільні інтереси є простою сумою особистих інтересів; - протиріччя інтересів нівелюються дією конкурентних сил ринку; <p><i>Утилітаристські теорії</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - інтерес є вродженою характеристикою людини; дії людини спрямовані на реалізацію її матеріальних інтересів; - існує необхідність регулювання протиріч інтересів на основі впровадження системи покарань та стимулів; - верховенство утилітаризму людини <p><i>Теорії соціально-економічної гармонії інтересів:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - гармонія економічних інтересів можлива на основі свободи підприємництва, механізмів обміну та споживання; - генеза особистого інтересу сприяє реалізації інтересів інших, детермінує прогрес суспільства
Зміст економічних інтересів	Прагнення та дії щодо нагромадження багатства у промисловості та сільському господарстві, торгівлі та фінансових операціях
Об'єкти економічних інтересів	<i>Класики, соціально-економічні теорії:</i> економічна вигода, багатство, зарплата, прибуток, відсоток, рента, додана вартість; <i>Утилітаристи:</i> збільшення задоволень, зменшення страждань
Суб'єкти економічних інтересів	<i>Класики, соціально-економічні теорії:</i> капіталісти, робітники, підприємці, власники грошей, селяни; <i>Утилітаристи:</i> індивіди
Формування економічних інтересів	Виробництво та реалізація промислової, сільськогосподарської продукції, здача землі в оренду, надання грошей під відсоток, підприємництво
Реалізація економічних інтересів	Реалізація заснована на діяльності промислової, торгової та фінансової буржуазії, робочих та селян
Панівні форми економічних інтересів	Інтереси промислової, торгової та фінансової буржуазії ≠ Інтереси селян і робітників ≠ Інтереси держави
Характер інтересів	Постійний, експансивний, усвідомлений характер
Мотиви	Превалюють мотиви промислової буржуазії над мотивами робітників
Мета	Отримання особистої економічної вигоди
Ступінь реалізації економічних інтересів	Капіталісти, підприємці, торговці, банкіри – повна реалізація, Робітники, селяни, – неповна, часткова, обмежена реалізація, держава – неповна реалізація
Переважаюча основа	Приватна власність на засоби виробництва, капітал, землю На основі експлуатації праці робітників, селян
Результати реалізації економічних інтересів	Створення доданої вартості, нагромадження багатства в формі грошей.
Інструменти регулювання інтересів	Базисні економічні інститути – інститути власності, нагромадження, розподілу та реалізації коштів, законодавчі норми
Структура	Гетерогенна
Конфлікти інтересів	Між класами – щодо отримання доходу і суспільного становища
Характер прояву	З боку промислової, торгової, сільської, фінансової буржуазії – активність; З боку робітників та селян – інертність, безініціативність

* Розроблено автором

Результати, отримані у табл. 1, доповнюють теорію інтересів у частині дослідження еволюції уявлень мислителів першої половини XIX ст. щодо економічних інтересів в результаті висхідного розвитку господарства і його трансформації з аграрного в індустріальне. В процесі інтенсивного розвитку господарства

зазначеного періоду на авансцену виходить «homo economicus», відтворення економічних інтересів якого відбувається на основі приватного привласнення. Вектор економічних інтересів переміщується із сфери сільського господарства до промисловості. Основними механізмами регулювання економічних інтересів

є конкуренція за власність і законодавчі норми.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Відповідно відбулися суттєві зміни об'єктів і суб'єктів, характеру і мети, специфіки формування та реалізації економічних інтересів тощо. Панування економічної системи, основою якої був принцип ринкового лібералізму,

невтручання держави в регулювання економіки мало як позитивні наслідки для подальшої еволюції господарства, так і слабкі місця, та істотно вплинуло на розвиток теорії економічних інтересів у другій половині XIX – початку XX ст., що і стане перспективами подальших наукових розвідок.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Соцэргиз, 1962. – 684 с.
2. Смит А. Теория моральных чувств / А. Смит. – вступ. ст. Б. В. Мееровского; подг. текста А. Ф. Грязнов. – М.: Республика, 1997. – 351 с.
3. Рикардо Д. Сочинения / Д. Рикардо. – Т. I. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – 360 с.
4. Сисмонди Ж. С. Новые начала политической экономии / Ж. С. Сисмонди, перев. А. Ф. Кона и Ф. И. Михалевского. – М.: Директмедиа Паблишинг, 2008. – 362 с.
5. Антология мировой философии: в 4-х т. – с. Философ. наследие. – М.: «Мысль», 1971.
6. Т. З. Буржуазная философия конца XVIII в. - первых двух третей XIX в. / АН СССР. Ин-т философии – Ред. коллегия: Н. С- Нарский и др. 1971. – 760 с.
7. Милль Дж. Ст. О свободе [Электронный ресурс] / Милль Дж. Ст. – Режим доступа: http://az.lib.ru/m/millx_d_s/text_1859_on_liberty.shtml
8. Бастия Ф. Экономические гармонии: избранное / Ф. Бастия; пер. с франц. Ю. А. Школенко. – М.: Эксмо, 2007. – 1200 с. – Режим доступа: <http://ek-lit.narod.ru/bast201.htm>
9. Principles of social science (1858-1859) / by Henry C., 1865. – Carey Philadelphia: J. B. Lippincott & Co, 511 p. – <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b3256903;view=1up;seq=11>

REFERENCES

1. Smit, A. (1962) *Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov* [The Wealth of Nations] Moscow: Sotsekgiz. 684 p. i [in Russian].
2. Smit, A. (1997) *Teoriya moralnyih chuvstv* [Theory of Moral Sentiments] Moscow: Respublika. – 351 p
3. Rikardo, D. (1955) *Sochineniya* [Compositions] Vol. I. – Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. 360 p.
4. Sismondí, Zh. S. (2008) *Novyie nachala politicheskoy ekonomii* [New Principles of Political Economy] Moscow: Direktmedia Publishing. 362 p.
5. *Antologiya mirovoy filosofii* (1971) [Anthology of World Philosophy] s. Filosof. nasledie. Moscow: «Myisl», AN SSSR. In-t filosofii. Vol. 3. 760 p.
6. Mill, Dzh. St. *O svobode* [On freedom] [Electronic resource]. Available at: http://az.lib.ru/m/millx_d_s/text_1859_on_liberty.shtml
7. Bastia, F. (2007) *Ekonomicheskie garmonii: izbrannoe* [Economic Harmony: favorites] Moscow: Eksmo. 1200 p. [Electronic resource]. Available at: <http://ek-lit.narod.ru/bast201.htm>
8. Henry, C. (1865) *Principles of social science (1858-1859)*. Carey Philadelphia: J. B. Lippincott & Co, 511 p. [Electronic resource]. Available at: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b3256903;view=1up;seq=11>

Одержано 10.01.2017 р.